

JOACHIM HUPE (ed.), în colaborare cu CLAUDIA VON BEHREN, *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., 2006, 270 p. + 58 pl.

În 1998, „Deutsche Forschungsgemeinschaft” lansa programul *Formen und Wege der Akkulturation im östlichen Mittelmeerraum und Schwarzmeergebiet in der Antike* (Forme și căi ale aculturației în spațiul est-mediteranean și în arealul pontic în antichitate), în cadrul căruia avea să fie finanțat proiectul *Der Kult des Achilleus im nördlichen Schwarzmeerraum – Aspekt und Modellfall des nordpontischen Akkulturationsphänomens*, care s-a desfășurat din aprilie 2001 și până la apariția acestui volum colectiv. Scopul proiectului a constat în studierea cultului lui Ahile în spațiul nord-pontic, în diferitele faze ale evoluției sale și sub diferitele forme de manifestare. O asemenea cercetare a presupus o colaborare între Est și Vest, între specialiști ucraineni (Sergej B. Bujskich, Sergej B. Ochotnikov, Anna S. Rusjaeva), ruși (Irina V. Tunkina) și germani (Claudia von Behren, Heinz Heinen, Joachim Hupe¹).

¹ Personal, la rugămintea prietenilor de la Trier, am verificat traducerea germană a contribuțiilor în rusă prezentate de S.B. Ochotnikov, A.S. Rusjaeva și I.V. Tunkina. De asemenea, i-am ajutat pe colegii germani cu fotografii ale unor inscripții ceramice de la Tyras și ale decretului onorific găsit pe insula Leuke (*IOSPE I² 325*) și păstrat la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București (cf. remarca editorului de la p. 9). Privitor la decretul păstrat la Institutul din București, mulțumesc și cu această ocazie pentru sprijinul acordat domnilor prof. dr. Alexandru Suceveanu și drd. Florian Matei-Popescu.

După o scurtă prefață semnată de H. Heinen, conducătorul proiectului, și câteva cuvinte de mulțumire și alte însemnări explicative din partea editorilor, urmează introducerea (p. 11–18) scrisă de J. Hupe, căruia îi aparține principalul merit de a fi adunat, tradus și îngrijit, exemplar, materialele prezentate de cercetătorii menționați mai sus. Pe fondul unei succinte explicații asupra spațiului nord-pontic, mai ales ca zonă de contact dintre nomazii stepelor și coloniștii greci², se trece în revistă răspândirea în aceste ținuturi a cultului lui Ahile, fiind menționate principalele sanctuare și puncte geografice legate de acesta. Sunt enumerate și cele trei rațiuni care au fost definitorii în elaborarea proiectului și în obținerea finanțării acestuia: 1) o bogată baza documentară privind cultul lui Ahile la Olbia, ceea ce permite urmărirea

² La p. 11 editorul vorbește despre ctitorirea primei *apoikii* ioniene pe insula Berezan, or – conform stadiului actual al cercetărilor –, în perioada colonizării Berezan era o peninsulă și nu o insulă; vezi S.L. Solovyov, *Ancient Berezan: the architecture, history and culture of the first Greek colony in the Northern Black Sea*, Leiden-Boston-Köln, 1999, p. 11 (cu trimiteri la literatura anterioară): „In accordance with contemporary reconstruction of physical and geographical conditions in the region of the Dnieper-Bug estuary, it is considered a fully proven fact that Berezan was a peninsula during the initial period of Greek colonization in the Lower Bug River region”.

evoluției acestui cult pe parcursul aproape întregii existențe a orașului; 2) situația istorică deosebită a polisului respectiv care, după distrugerea sa de către geți, către mijlocul secolului I a. Chr., ar fi fost reîntemeiat de greci la dorința sarmaților/sciților³, fiind supus în consecință unui proces de „sarmatizare”⁴, ceea ce permite formularea unor întrebări interesante – ca metodă și conținut – legate de fenomenul aculturației; 3) lipsa unei monografii privind cultului lui Ahile la nordul Mării Negre publicată în vreo limbă vest-europeană⁵. În continuare, se fac utile considerații asupra contribuțiilor din cuprinsul volumului, iar, în final, sunt prezentați cei patru colaboratori externi – din Ucraina și din Rusia. *Introducerea*, în felul în care a fost redactată, permite chiar și unor cititori neavizați să-și formeze o bună idee asupra lucrării, iar traducerea engleză lărgeste cercul celor interesați de temă.

Anna S. Rusjaeva, *Forschungsgeschichte des Achilleus-Kultes in der russischen und ukrainischen Wissenschaft* (Istoricul cercetării cultului lui Ahile în știința rusă și ucraineană, p. 19-48 + pl.). Mai întâi, o observație legată de titlu. Din punctul de vedere al problemei cercetate, distincția între știința rusă și cea ucraineană nu se justifică, așa cum remarcă, de altfel, chiar autoarea în nota 1 (p. 19). În opinia noastră, mai adecvată ar fi fost o sintagmă de genul „în istoriografia rusă, sovietică și postsovietică”, ceea ce ar fi corespuns mai adecvat etapelor istoriografice propuse.

Prima etapă analizată de autoare se referă la cercetările întreprinse în timpul Rusiei țariste (începutul

³ Cf. Dion Chrysostomos (XXXVI 5) orașul ar fi fost reîntemeiat la dorința sciților și nu a sarmaților; chiar dacă ar fi vorba aici de o figură de stil, credem că pasajul în discuție ar fi trebuit să fie menționat și explicat de J. Hupe. V.V. Krapivina, *Pro etničnyj sklad naseleņnja Ol'viji v perši solittja novoji ery*, în *Archeologija*, 1994 (2), p. 123–129, insistă (pe baza materialului onomastic) asupra „scitizării” și nu a „sarmatizării” populației orașului, referindu-se și la prezență anterioară în împrejurimile Olbiei a unor sciți puternic elenizați. Cel mai recent, H. Heinen, *Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe*, Stuttgart, 2006, p. 61, n. 101, și p. 65, n. 107, susține teoria „sarmatizării”, dar fără amplificarea sau argumentarea discuției.

⁴ În opinia noastră, ar fi mai prudent, deocamdată, să se vorbească despre un proces de „iranizare”.

⁵ Singura lucrare monografică, scrisă în limba rusă, rămâne cea a lui I.I. Tolstoi, *Ostrov Belyj i Tavrika na Evksinskom Ponte*, Petrograd, 1918, care, încă din momentul apariției, necesita completări importante; cf. M.I. Rostovcev, *Novaja kniga o Belom ostrove i Tavrike*, în *IAK*, 65, 1918, p. 177–197; E. Diehl, *Recenzie la: I. Tolstoi, Ostrov Belyj i Tavrika na Evksinskom Ponte*, Petrograd, 1918, în *Gnomon*, 3, 1927, p. 633–643.

secolului XIX–1917). Această perioadă este marcată de adunarea, sistematizarea și analiza tuturor surselor scrise, cunoscute în acea vreme – referitoare la problematică – și de preocuparea de a identifica lăcașurile de cult ale lui Ahile de pe litoralul nordic și nord-vestic al Pontului Euxin. Începuturile istoriografice, în acest sens, se leagă de primul plan complet al insulei Leuke, schițat de I.M. Budiščev la începutul secolului XIX și, mai ales, de ridicarea topografică a insulei întreprinsă de N.D. Kritskij, ofițer al flotei din Marea Neagră, în 1823. Pe planul acestuia erau trecute și resturile unei fundații din piatră al unui edificiu de mari dimensiuni, în locul cel mai înalt al insulei, vestigii identificate ulterior de mulți cercetători cu rămășițele templului lui Ahile⁶. La scurt timp, savantul rus de origine germană H.K.E. Köhler publica o lucrare amplă care s-a dovedit a fi piatra unghiulară pentru toate studiile ulterioare și care mai poate fi utilizată și astăzi cu folos⁷. Aici a fost publicat și planul lui Kritskij, iar dintre ideile formulate o remarcăm pe cea privind existența în Pontul Euxin a două insule a lui Ahile – Leuke și Borysthenes (Berezan), ultima jucând în perioada romană un rol mai important ca loc de cult. Încercând să definească principalele trăsături ale zeului și eroului Ahile, autorul consideră că apariția cultului acestuia s-ar fi produs sub influența unei divinități locale, pregrecești. Supoziția sa că insula Leuke, cu templul lui Ahile, s-ar fi aflat sub protectoratul Histriei nu se întemeiază pe mărturii directe și, ca atare, n-a fost dovedită, dar merită reținută ideea că și alte centre, în afară de Olbia, ar fi putut exercita control asupra celebrului sanctuar. Autoritatea lucrării lui Köhler a făcut ca toate celelalte contribuții istoriografice din secolul XIX să joace un rol secundar, conținând doar în măsura în care au acceptat sau au încercat să combată concluziile la care ajunsese acesta. Abia odată cu teza de doctorat a lui V.V. Latyšev⁸, discuția este propulsată într-un registru superior și aceasta, nu în ultimul rând, datorită unui număr mult mai mare de documente

⁶ Această identificare rămâne nesigură până astăzi și așa va rămâne, probabil, pentru totdeauna. Într-un articol recent, publicat în limbile engleză și rusă, A.S. Rusjaeva ajunge, totuși, la concluzia că pe planul lui Kritskij ar fi reprezentate două temple grecești, de proporții egale, dar din epoci diferite; vezi A.S. Rusjaeva, *The Temple of Achilles on the Island of Leuke in the Black Sea*, în *Ancient Civilizations from Skythia to Siberia*, 9, 2003, p. 1–16; eadem, *O chrame Achilla na ostrove Levka v Ponte Evksinskom*, în *VDI* 2004 (1), p. 177–190.

⁷ H.K.E. Koehler, *Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, 10, 1826, p. 531–819.

⁸ *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, St. Petersburg, 1887.

epigrafice, în comparație cu cele trei inscripții cunoscute pe vremea lui Köhler. Editorul celebrului corpus *IOSPE* adună pentru prima dată toate inscripțiile dedicate lui *Achilleus Pontarches*, leagă instituirea cultului lui Ahile de sosirea acoliștilor milesieni, argumentează existența unui protectorat al Olbiei asupra insulei Leuke, insistă asupra altor două locuri în care cultul respectiv s-a bucurat de popularitate – limba de nisip Tendra (<Á-ééëÿùò Äñüiö) și Olbia –, dar se pronunță împotriva ideii că pe insula Berezan ar fi existat un lăcaș de cult al lui Ahile⁹. Printre inscripțiile analizate de Latyšev, mai ales două sunt extrem de importante ca mărturii ale legăturilor dintre Olbia și insula lui Ahile: *IOSPE* I² 325 și 326. Și dacă A.S. Rusjaeva preia, fără discernământ, toate considerațiile lui Ju.G. Vinogradov legate de prima epigrafă¹⁰, salutăm decizia editorului de a atrage atenția, într-o notă critică (p. 23, n. 29), asupra faptului că din textul păstrat al inscripției nu reiese că cel onorat ar fi un cetățean al Olbiei¹¹, ceea ce îndeamnă la mai multă prudență în formularea unor concluzii de ordin istoric.

Cea de a doua etapă a excursului istoriografic propus de autoare este legată de cartea lui I.I. Tolstoj și de recenzia foarte importantă a lui M.I. Rostovtzeff la această lucrare¹². Primul face o analiză retrospectivă a contribuțiilor anterioare – dintre care se detașează cele datorate lui Köhler și Latyšev –, pune accent pe explorarea aspectelor mitologice și profită din plin de inscripțiile adunate și comentate de editorul *IOSPE*, care i-a fost de altfel și profesor. De acord cu acesta, Tolstoj neagă faptul (evident în acea vreme, datorită descoperirilor epigrafice ale lui E. von Stern) că printre locurile de cult ale lui Ahile s-ar fi numărat și insula¹³ Berezan; acceptă, în schimb, ideea lui Köhler privind cinstirea eroului grec pe insula Leuke sub influența unei divinități locale, pregrecești, concluzie acceptată și dezvoltată în ampla sa recenzie de M.I. Rostovtzeff¹⁴. Acesta îi reproșează lui

⁹ Inconsistența acestei idei avea să fie demonstrată ulterior, odată cu descoperirea (chiar pe insula Berezan) mai multor inscripții dedicate lui Ahile.

¹⁰ *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII–I vv. do n.e.: Istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989, p. 164–168 și fig. 8.

¹¹ Am atras atenția lui J. Hupe asupra acestui amănunt într-o discuție purtată la Trier în iunie 2003.

¹² Vezi, mai sus, nota 5.

¹³ Respectiv peninsula, în concordanță cu stadiul actual al cercetărilor; cf., mai sus, n. 2.

¹⁴ De-a lungul timpului, au fost publicate atâtea contribuții în sprijinul sau pentru a combate o eventuală sorginte locală a cultului lui Ahile în spațiul nord- și nord-vest pontic, încât în prezent ar putea fi scris un amplu studiu istoriografic legat doar de acest aspect. La p. 40–41, A.S. Rusjaeva arată că atât insula Leuke cât și zona Bugului de Jos nu erau populate de triburi locale în perioada colonizării grecești, considerând acest fapt ca un argument împotriva influenței vreunei divinități autohtone

Tolstoj insuficienta exploatare a izvoarelor numismatice, susține ideea unui posibil patronaj asupra insulei Leuke exercitat de regi traco-sciți sau de orașele grecești din Dobrogea și revine la concluzia lui Köhler privind existența a două insule a lui Ahile, acesta fiind venerat la Olbia și Berezan ca zeu. Chiar dacă monografia lui Tolstoj, dublată de recenzia lui Rostovtzeff, a marcat o etapă distinctă în studierea cultului lui Ahile, ambele publicații nu numai că au rămas practic fără ecou, dar au fost ignorate o bună perioadă de timp atât în istoriografia sovietică, cât și în cea occidentală¹⁵.

Abia din anii '40 ai secolului XX, cercetătorii sovietici revin la studierea diferitelor aspecte ale temei în discuție, iar activitatea lor coincide cu o a treia etapă a istoricului cercetării, care durează, în opinia autoarei, până la destrămarea Uniunii Sovietice. Lista celor care și-au adus contribuția, într-un fel sau altul, la o mai bună cunoaștere a cultului lui Ahile la nordul și nord-vestul Mării Negre este prea lungă¹⁶ pentru a ne opri aici, oricât de succint, asupra ideilor mai vechi sau mai noi discutate. Amploarea discursului istoriografic, pe fondul sporirii materialului documentar (în primul rând, a celui epigrafic) a permis clarificarea sau cel puțin problematizarea mai multor aspecte esențiale, cum ar fi: locurile de cult ale lui Ahile, originea și caracterul cultului respectiv, principalele caracteristici și evoluția acestuia, în timp, pe insula Leuke și la Olbia, cauzele introducerii epiclezei de „Pontarches” la Olbia, cu luarea în considerație a religiei și a politicii acestui oraș etc. Probleme nu mai puțin interesante rămân în continuare subiectul unor discuții controversate: originea și momentul instituirii cultului, divinitățile unor etnii „barbare” prin care ar putea fi identificat Ahile, natura dublă sau triplă a acestuia (divinitate a morții → erou epic → zeu/ respectiv, erou epic → zeu) ș. a.

Etapă contemporană a cercetării, începută în 1991¹⁷, reprezintă, în bună măsură, o continuare a celei anterioare,

la instituirea cultului lui Ahile. Fără a putea insista aici mai mult, nouă ni se pare inadecvată asocierea – în acest sens – insulei Șerpilor cu ținutul de pe cursul inferior al Bugului, al cărui statut de *terra deserta*, chiar dacă frecvent susținut în istoriografia sovietică și postsovietică, este încă departe de a fi fost suficient argumentat.

¹⁵ Cu excepția recenziei lui Diehl, vezi *supra* n. 5.

¹⁶ Autoarea îi menționează, în ordine cronologică, pe: A.N. Zograf, M.M. Kublanov, V.D. Blavatskij, M.F. Boltenko, N.A. Pjatyșeva, P.O. Karyškovskij, N.A. Lejpunskaja, A.S. Rusjaeva, V.M. Otreško, E.I. Solomonik, V.P. Jajlenko, D.S. Raevskij, S.S. Bessonova, A.A. Kurbatov.

¹⁷ Anul destrămării Uniunii Sovietice și al proclamării independenței Ucrainei. Abia de aici încolo putem vorbi de afirmarea unei școli ucrainene, chiar dacă încă destul de timidă și prea puțin diferită de cea rusă. Aceasta deoarece, dincolo de faptul că majoritatea cercetătorilor consacrați din Ucraina de astăzi sunt de etnie rusă sau folosesc rusa ca limbă maternă, ei continuă să se regăsească în spiritul școlii sovietice în care s-au format și care i-a marcat iremediabil.

cu perpetuarea acelorași subiecte disputabile, chiar dacă în orizontul istoriografic apar și nume noi¹⁸. Principalul câștig al acestei etape ar consta, după părerea noastră, într-o mai mare deschidere către istoriografia occidentală (am putea spune o revenire la normalitate, dacă ne gândim la vechea școală rusă) și o colaborare tot mai sigură cu instituții și specialiști din Europa de vest și chiar din SUA (săpături comune în *chora* Chersonesului), conlucrare datorită căreia a fost posibilă și apariția acestui volum. Rămâne în continuare de clarificat, când și din ce cauză semizeul Ahile ajunge zeu pe insula Leuke și chiar divinitate supremă în panteonul Olbiei romane, sub epicleza de „Pontarches”, dacă au existat temple sau măcar sanctuare cu altare ale lui Ahile la Berezan și în alte locuri în care au fost descoperite dedicații ale magistraților și preoților olbieni către *Achilleus Pontarches* și multe alte probleme nu mai puțin interesante și controversate.

Studiul se încheie cu un rezumat, în germană, alcătuit de Claudia von Behren, care oferă unui cititor mai grăbit o idee vagă asupra întregului material. Credem că ar fi fost mai potrivit ca rezumatele la contribuțiile prezente în volum să fi fost traduse în limba engleză, ceea ce ar fi permis unui număr mult mai mare de cititori să cunoască aceste materiale. Altfel, apreciem inițiativa colegei de la Trier de a-și fi asumat această răspundere care ar fi trebuit să revină autorilor¹⁹.

Sergej B. Ochotnikov, *Achilleus auf der Insel Leuke* (Ahile pe insula Leuke, p. 49-87 + pl.). Acest studiu este un rezumat amplu al unei lucrări monografice, apărute în limba rusă, în care erau valorificate, mai cu seamă, rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate pe insula Leuke la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90 ai secolului recent încheiat²⁰. Deși conștient de dictonul latin *Taceat de Achillo, qui non est Homerus*, S.B. Ochotnikov s-a decis să se aplece încă o dată asupra subiectului, de data acesta – fără să mai apeleze la colaborarea cu A.S. Ostroverchov – adresându-se cunoscătorilor de limbă germană. În ceea ce privește conținutul, diferențele față de varianta monografică sunt minime, însă datorită efortului deosebit depus de J. Hupe, traducător și editor, forma textului a avut de câștigat mult în legătură cu exactitatea citării autorilor antici²¹,

¹⁸ V.A. Koršunov, F.V. Šelov-Kovedjaev, V.N. Toporov, S.B. Bujskich, S.B. Ochotnikov, A.S. Ostroverchov, E.A. Zacharova, N.V. Moleva, P.A. Diatroptov, I.A. Emec, I.Ju. Šaub. În opinia noastră, ar mai trebui menționată și M.V. Skržinskaja, *Drevnegrečeskij fol'klor i literatura o Severnom Pričernomor'e*, Kiev, 1991 (îndeosebi p. 22–29: *Achill i Ifigenija na Levke i Achillovom Drome*).

¹⁹ Din ceea ce cunoaștem, autorilor nici nu li s-a cerut asemenea rezumate, ideea venindu-le editorilor abia înaintea predării volumului pentru tipar.

²⁰ S.B. Ochotnikov, A.S. Ostroverchov, *Svjatilišče Achilla na ostrove Levke (Zmeinom)*, Kiev, 1993.

²¹ Vezi, de exemplu, n. 5 la p. 50.

verificarea și corectarea tacită a multor trimiteri la autori moderni, sporirea aparatului critic, prelucrarea adecvată a materialului ilustrativ²².

Privitor la structura expunerii, mai întâi, sunt menționate mărturiile literare despre insula și cultul lui Ahile, urmate de un istoric al cercetării – interesant și destul de amănunțit²³ – și o descriere succintă a poziției geografice și a condițiilor naturale (solul, flora, fauna) de pe Insula Șerpilor. Esența discuției este concentrată în subcapitolul 3.4. intitulat „Cultura materială”, în care sunt prezentate, pe larg, principalele categorii de materiale arheologice, în mare parte descoperite cu prilejul săpăturilor și a cercetărilor subacvatice conduse chiar de autor. Este vorba de resturi arhitectonice (blocuri de fundație, fragmente de cornișă, tambur de coloană, olane etc.) care ar putea proveni de la diferitele faze de construcție a templului lui Ahile; materialul ceramic (predominând ceramica de lux, importată din numeroase centre și regiuni ale lumii grecești)²⁴; unele fragmente de arme, printre care un interes aparte îl prezintă vârfurile de săgeți scitice²⁵; obiecte meșteșugărești și de podoabă; monede (materialul cel mai frecvent întâlnit, relativ bine studiat și care permite formularea unor concluzii istorice cât de cât pertinente²⁶) și ancore²⁷. Un subcapitol distinct (3.5) este dedicat discuției particularităților cultului lui

²² Nu este cazul să insistăm aici, în acest sens, dar am avut posibilitatea să cunoaștem foarte bine ambele variante, atunci când am confruntat, la rugămintea lui J. Hupe, textul în rusă – trimis de autor ca publicabil – și varianta germană la care colegul de la Trier a lucrat mai bine de jumătate de an pentru a face textul într-adevăr publicabil.

²³ Cu date în plus față de istoricul cercetării propus de A.S. Rusjaeva (cf. discuția mai sus).

²⁴ Procentajul foarte mic al ceramicii de uz comun lucrate la roată și lipsa totală a ceramicii lucrate cu mâna ar putea constitui, în opinia noastră, un argument indirect în favoarea teoriei conform căreia insula nu a fost locuită de-a lungul antichității, fiind – în schimb – frecvent vizitată. Existența unui personal stabil al templului, alcătuit din preoți și medici poate fi doar presupusă, lipsind indicii concrete în acest sens.

²⁵ Un element în plus la dezvoltarea discuției complexe privind răspândirea cultului lui Ahile la sciți.

²⁶ Monedele descoperite pe insula Leuke s-ar data între secolul V a. Chr.–secolul VI p. Chr. și ar fi fost emise de 80 de orașe, 20 de regi și mulți împărați romani și bizantini; cf. *supra* A.S. Rusjaeva, p. 22, n. 17, cu trimiteri la literatura anterioară. Toate aceste centre, ca și regii și împărații emitenți, sunt enumerate de S.B. Ochotnikov la p. 64-65

²⁷ În opinia autorului, cercetările efectuate pe insula Leuke (inclusiv cele subacvatice) au dus la adunarea celei mai bogate colecții de ancore pentru întreg bazinul pontic și a uneia dintre cele mai mari raportată la ansamblul lumii grecești.

Ahile, în măsura în care acestea pot fi surprinse pe baza confuzelor mărturii literare păstrate, a inscripțiilor, teracotelor și gemelor, ultimei categorii acordându-se o importanță aparte. Nu am surprins nici o idee nouă, distinctă de cele formulate anterior în istoriografie, autorul insistând – în planul unei discuții ipotetice – asupra caracterului htonic al lui Ahile ca zeu al morților care, în timp, este onorat sub diferite ipostaze: ca „Soter” (Salvator), „Pontarches” (patron al navigației în Pontul Euxin), apărător al granițelor statului olbian, emitent de oracole. În ultimul subcapitol (3.6), se încearcă o reconstrucție istorică a evoluției cultului lui Ahile pe insula Leuke și în spațiul nord-vest pontic, încercare nu lipsită de interes, dar departe de a avea un suport istoriografic adecvat. Deși se vorbește despre expansiunea romană la Dunărea de Jos, despre trupele romane de pe limesul dunărean, despre eventualul patronat al Tomisului asupra insulei Leuke, începând cu secolul II p. Chr., literatura de specialitate română este cvasiabsentă, ca și cea occidentală²⁸. Nici literatura rusă, atât cât este citată, nu este interpretată întotdeauna adecvat. Astfel, cu prilejul menționării decretului *IOSPE I² 26*, sunt citați M.I. Rostovtseff și N.A. Lejpunskaja, dar se face abstracție de ideea celui dintâi – foarte importantă după părerea noastră – că personajul cinstit ar putea fi cetățeanul unui oraș, altul decât Olbia, care, în acel moment, exercita un protectorat asupra insulei Leuke²⁹. Este trecută sub tăcere și părerea, nu mai puțin interesantă, a cercetătoarei Lejpunskaja care considera că sanctuarul lui Ahile de pe insula Leuke ar fi fost deservit nu numai de preoți de la Olbia, ci și din alte orașe de pe litoralul nordic și vestic al Mării Negre³⁰. Dincolo de observațiile noastre critice, care ar putea fi mult mai numeroase, apreciem că și această contribuție prezintă un real interes, valoarea fiind mult sporită datorită colaborării cu specialiștii de la Trier. Ca o dovadă în acest sens avem și excelentul rezumat, în germană, întocmit de C. von Behren (p. 86–87).

Irina V. Tunkina, *Archivmaterialien aus dem ersten Drittel des 19. Jhs. über das Achilleus-Heiligtum auf der Landzunge von Tendra* (Materiale de arhivă din prima

²⁸ Sunt ignorate, cu bună știință, și publicațiile noastre (le vom aminti ceva mai jos) legate de prezența cultului lui Ahile la Tyras, deși autorul abordează, la un moment dat, și acest subiect. Probabil, puternic marcat de dictonul latin citat mai sus, în mintea autorului s-a produs o ușoară perifrază: *Taceat de Achillo, qui non est... Ochotnikov*.

²⁹ M.I. Rostovcev, *Novaja kniga o Belom ostrove...*, p. 191.

³⁰ N.A. Lejpunskaja, *Pro kul't Achilla v Pivničnomu Pryčornomor'ı*, în *Arheologija*, 23, 1970, p. 70. Pentru ambele trimiteri, vezi și V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI–I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, p. 394, n. 71.

treime a secolului XIX despre sanctuarul lui Ahile de pe limba de nisip Tendra, p. 89–109). În urma cercetărilor întreprinse în arhive din St. Petersburg, autoarea reușește să reconstituie istoricul cercetărilor arheologice desfășurate în vara anului 1824, în extremitatea vestică a limbii de pământ Tendra. Aceasta, împreună cu fâșia de nisip Džarylgač, formează o peninsulă îngustă, de forma unei săbii curbate la vârf, cu o lungime de peste 100 km, la sud-est de peninsula Kinburn și era cunoscută în antichitate sub numele de <Á÷ééëÝùò Äñüüò (alergarea lui Ahile). Datorită unor publicații apărute la acel moment (I.A. Stembkovskij, H.K.E. Köhler, J. de Blaramberg), a corespondenței referitoare la contextul săpăturilor amintite, a unor materiale rămase în ilustrație și a unor liste cu descrierea unei părți a monedelor descoperite, I.V. Tunkina ajunge la concluzia că în 1824 marinarii lui N.D. Kritskij și K.M. Navrockij (doi ofițeri ai flotei Mării Negre) au săpat un sanctuar (un *heroon* sau altar, ca loc pentru aducerea ofrandelor) al lui Ahile sub forma unui tumul aplatizat cu un diametru de cca. 17 m și păstrat la înălțimea de până la 1,5 m. Descoperirea este interesantă, mai ales în conexiune cu mărturiile autorilor antici legate de <Á÷ééëÝùò Äñüüò, iar cele peste 1200 monede – câte ar fi fost găsite conform relatării lui Kritskij – denotă o funcționare continuă a sanctuarului din secolul II a. Chr. și până în secolul IV p. Chr. I.V. Tunkina prezintă o listă cu 198 dintre aceste monede: pe orașe, regi și împărați emitenți³¹. Chiar dacă amplasarea și reconstrucția sanctuarului rămân, mai mult sau mai puțin, ipotetice, apreciem efortul autoarei de a aduna într-un tablou coerent toate datele păstrate în legătură cu acest presupus lăcaș de cult al lui Ahile. Spre deosebire de cele două contribuții precedente și de cea care urmează, traduse în limba germană de J. Hupe, cea de față a fost tradusă de C. von Behren care s-a îngrijit și de întocmirea unui scurt rezumat³².

Sergej B. Bujskich, *Kap Bejkuš – Kap des Achilleus: eine Kultstätte des göttlichen Heros im Mündungsgebiet des Bug* (Promontoriul Bejkuš – promontoriul lui Ahile: un lăcaș de cult al eroului divinizat în ținutul de la gura Bugului, p. 111–153 + pl.). Unul dintre cele mai interesante materiale al volumului se referă la complexul de cult al lui Ahile de pe promontoriul Bejkuš, situat la confluența dintre limanul cu același nume și limanul Berezan, la 35 km sud-vest de Olbia și la 5,5 km nord de actuala insulă Berezan. Primele cercetări arheologice au fost efectuate

³¹ Autoarea menționează doar numărul de peste 1200 monede, cunoscut din relatarea lui Kritskij, fără să precizeze și numărul total al celor pe care le prezintă ea însăși în contextul articolului.

³² În contextul rezumatului, H.K.E. Köhler este menționat eronat, probabil din neatenție, printre „Altertumskundlern aus Odessa”. În realitate, acesta a activat la St. Petersburg, fiind numit într-o scrisoare din epocă „Aristarch al Ermitaje-ului”.

în 1904 de E. von Stern, acestea fiind reluate abia în 1965 și continuate sistematic între 1967 și 1969 de A.S. Rusjaeva și în 1985–1986, respectiv 1995–1996 de S.B. Bujskich. Bogatul material arheologic descoperit cu acest prilej, între care se disting inscripțiile ceramice (peste 100 *graffiti*), aflat în umplutura celor 12 gropi (*favissae*, *âüëñüé*) și odată cu decaparea celorlalte complexe, au permis autorului să confirme și să dezvolte ipoteza avansată de cei doi predecesori amintiți, conform căreia în cazul promontoriului Bejkuš am avea a face cu un loc de cult (sanctuar extraurban) dedicat lui Ahile, amenajat în al doilea sfert al secolului VI a. Chr., odată cu întemeierea Olbiei și care avea să fie folosit, cu intermitențe, până târziu în epoca romană.

Capitolul de bază al acestui studiu (5.2), intitulat „Sanctuarul de la Bejkuš” (p. 119–147), este precedat de o serie de observații introductive, în general utile și binevenite, legate de colonizarea greacă a regiunii Bugului de Jos și de sanctuarele olbiene din perioada arhaică. Nu încapă îndoială că autorul, implicat de peste trei decenii în cercetările efectuate în teritoriul rural al Olbiei, cunoaște foarte bine aceste probleme și multe din subtilitățile unei discuții istoriografice prolixă. Totuși, unele aspecte ni s-au părut abordate uniliniar și ușor tendențios, altele fiind dezvoltate în detrimentul tematicii de ansamblu propuse prin titlu. Astfel, când vorbește despre ultima fază a colonizării în ținutul de pe Bugul inferior (prima treime a secolului V a. Chr.), reducerea drastică a *chorei* Olbiei arhaice este pusă în legătură cu atragerea populației rurale către orașul aflat în reconstrucție fără să se facă trimitere la cei care au avansat și argumentat anterior această idee. În același timp, este trecută sub tăcere opinia contrară – fie ea și mai puțin credibilă, dar împărtășită totuși de mulți cercetători, – care leagă dispariția *chorei* arhaice de ofensiva sciților după campania lui Darius I³³. Pe de altă parte, polemica insistentă, purtată pe aproape trei pagini (117–119), pentru a demonstra inconsistența identificării unor resturi de construcții descoperite la Kozyrka 2 și Staraja Bogdanovka 2 cu niște „amenajări de cult” este, în opinia noastră, neavenită și irelevantă în contextul problematicii discutate, așa cum pare să realizeze într-un

³³ Pentru ansamblul problemei, vezi, mai recent, V. Cojocaru, *Die Beziehungen zwischen Griechen und „Barbaren” im Norden und Nordwesten des Pontos Euxinos zwischen dem 7. und dem 1. Jh. v. Chr. Zur Geschichte ihrer Erforschung*, în: V. Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 2005, p. 165. Ulterior, am reluat și dezvoltat această discuție într-un articol aflat sub tipar: V. Cojocaru, *Despre așa-numitul „protectorat” scitic asupra orașelor grecești nord-vest pontice*, în *Peuce*, N.S., III (XVII), 2007 [sub tipar].

târziu autorul însuși³⁴. În capitolul 5.2., menționat mai sus, autorul, la fel, se ocupă de mai multe aspecte: numele locului unde au fost făcute descoperirile arheologice în discuție, topografia, istoricul cercetării, cele mai recente săpături, cronologia și interpretarea monumentului. Remarcăm coerența expunerii, pe fondul unei bune cunoașteri a literaturii de specialitate, inclusiv a celei occidentale. Legat de ultima, S.B. Bujskich face un amplu excurs critic prin care stigmatizează superficialitatea sau chiar ignoranța specialiștilor occidentali în materie de istoriografie rusă și ucraineană atunci când aceștia abordează problematica cultului lui Ahile la nordul și nord-vestul Mării Negre³⁵. Chiar dacă această critică a autorului este până la un punct îndreptățită, noi ne-am permite, în acest sens, o observație ușor metaforică (ca unul care ne-am ocupat de cultul lui Ahile, consultând – în egală măsură – istoriografia vest-europeană și cea rusă/ respectiv ucraineană): în timp ce specialiștii occidentali, preocupați de ansamblul pădurii, nu observă adeseori toți copacii, cei sovietici – dimpotrivă –, copleșiți de importanța numărării arborilor din propriul crâng, de cele mai multe ori nu percep importanța ansamblului pădurii. De exemplu, chiar autorul atunci când

³⁴ „Aber dies ist bereits ein eigenes Thema” (p. 119).

³⁵ Cu două excepții, reliefate și de autor: H. Hommel, *Der Gott Achilleus*, în *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Klasse 1980, Abh. 1, Heidelberg, 1980, p. 3–52, și N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien: vergleichende Untersuchung der Kultischen und politischen Einrichtungen*, I–II, Frankfurt am Main, ²1988. De altfel, S.B. Bujskich „tună și fulgeră” împotriva celor care au neglijat descoperirile de la Bejkuš publicate în mai multe studii, articole și în contextul unor lucrări monografice de A.S. Rusjaeva. Publicațiile acesteia sunt, de altfel, ignorate – de data aceasta cu bună știință – și de unii specialiști ruși, și încă de unii dintre cei mai bine informați cum ar fi, de exemplu, Ju.G. Vinogradov (cf. remarca autorului la p. 132–133). După părerea noastră, „tăcerea” sau reticența occidentalilor în acest sens s-ar explica nu doar prin necunoașterea/ respectiv ignorarea literaturii ruse și ucrainene (din cauza necunoașterii limbilor respective), ci și prin faptul că acest promontoriu nu apare menționat de autorii antici ca loc de cult al lui Ahile. Posibila legătură făcută între *Ἀχιλλεύου* *ἀνυμνία* menționate de Dionysios (} *Ἰθάκη*) și locul pentru cinstirea lui Ahile de la Bejkuš (vezi n. 276 de la p. 146) noi o considerăm drept o supoziție hazardată, la care se încearcă asocierea temeiului documentar prin forțarea unei mărturii antice. Metodă cu atât mai păguboasă cu cât în literatura arheologică postsovietică autorii antici continuă să fie citați, deseori, nu prin consultarea directă a surselor literare, ci prin preluarea informațiilor (de regulă fără trimitere) de la autori moderni.

menționează vârfurile de săgeți din bronz descoperite la Bejkuš (p. 136, 139, 143) nu face nici o trimitere și nici o legătură cu descoperirile similare de pe insula Leuke, puse în legătură cu celebrul sanctuar al lui Ahile³⁶. Iar atunci când încearcă să polemizeze cu unii dintre specialiștii apuseni, nu o face întotdeauna convingător³⁷.

Ultima parte a studiului (p. 147–153) este dedicată unor probleme legate de originea cultului lui Ahile în spațiul nord-pontic. Apreciem luciditatea prin care sunt prezentate unele subiecte, îndelung dezbătute în istoriografie, și suntem de acord că problema sorgintei (grecești sau sub influența unei divinități locale pregrecești) a cultului respectiv ar trebui să constituie tema unui studiu aparte³⁸. Ca multe alte aspecte referitoare la acest cult, de altfel. În concordanță cu păreri exprimate și de S.B. Ochotnikov, autorul insistă asupra caracterului htonic al *heros*-ului și zeului Ahile³⁹. Ne bucură că un *graffito* de la Tyras, descoperit și publicat de noi recent⁴⁰, este apreciat și discutat de autor la justa lui valoare – ca prima mărturie epigrafică prin care Ahile este numit, în concordanță cu mărturia lui Alkaios, „stăpân al Sciției”. Doar că în cazul reconstrucției propuse – [$\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon$] $\epsilon\acute{\alpha}\acute{\alpha}$ $\acute{\omicron}\acute{\epsilon}\acute{\omicron}$ [$\epsilon\delta\acute{\alpha}\acute{\omicron}$ $\acute{\iota}\acute{\alpha}\acute{\alpha}$ $\acute{\Upsilon}\acute{\iota}\acute{\omicron}\acute{\epsilon}$] – este vorba nu despre „părerea autorilor” (Nach der Ansicht der Autoren, p. 151), ci de părerea autorului V. Cojocaru, ceea ce S.B. Bujksich cunoaște, de altfel, foarte bine⁴¹. Și pentru a încheia cu observațiile critice, credem că ar fi fost evitată risipa de spațiu dacă multe dintre lucrările la care se face trimitere ar fi fost scrise, începând cu a doua

³⁶ Vezi p. 63 a volumului recenzat aici; cf. S.B. Ochotnikov, A.S. Ostroverchov, *L'île de Leuke et le culte d'Achille*, în *Pontica*, 24, 1991, p. 72.

³⁷ De exemplu, în n. 210, p. 137, autorul, crezând că respinge reconstrucția unui *graffito* de la Bejkuš propusă de B. Bravo, vine, de fapt, cu un argument în favoarea acesteia. Căci, dacă pe acel fragment de amforă de Lesbos s-a păstrat [--] $\Omega\Sigma\text{EI}$ [--] și nu [--] $\Omega\Sigma\text{EM}$ [--], reconstrucția lui Bravo [$\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon\acute{\epsilon}$ $\acute{\Upsilon}$] $\acute{\iota}\acute{\omicron}$ Tm[β] este confirmată, devenind [$\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon\acute{\epsilon}$ $\acute{\Upsilon}$] $\acute{\iota}\acute{\omicron}$ $\acute{\alpha}$ r[β], cu același sens.

³⁸ Credem că un asemenea studiu și-ar fi avut locul chiar în contextul acestui volum.

³⁹ Fără ca cei doi să se citeze (à propos de observațiile noastre din notele anterioare).

⁴⁰ Vezi trimiterile ceva mai jos, cu prilejul discuției pe margine următorului articol.

⁴¹ Cum ar reieși și din trimiterea de la n. 323, p. (151). *Graffito* a fost publicat de noi de două ori până să fie reluat în T.L. Samojlova, V. Cojocaru, *Novye dannye o kul'tach i kul'tovykh antičnykh postrojках v Tire*, în: P.P. Toločko (ed.), *Severnoe Pričernomor'e v antičnoe vremja. Sbornik naučnykh trudov k 70-letiju S.D. Kryžickogo*, Kiev, 2002, p. 112 și fig. 5 la p. 111.

citare, într-o formă prescurtată⁴². Totodată, în n. 9, p. 112, o lucrare a lui Ju.A. Vinogradov apare eronat sub numele lui Ju.G. Vinogradov⁴³. Observațiile noastre critice nu diminuează valoarea de ansamblu a acestei contribuții originale și bine documentate, încheiată cu un rezumat, din păcate tot în germană, întocmit de C. von Behren.

Joachim Hupe, *Der Achilleus-Kult in Tyras* (Cultul lui Ahile la Tyras, p. 155–159 + pl. 41). Autorul rezumă câteva dintre publicațiile noastre în care am discutat două inscripții ceramice (o șampilă și un *graffito*), descoperite cu prilejul săpăturilor arheologice de la Tyras, în 1997, respectiv în 2001⁴⁴. Nu este cazul să reluăm aici discuția, fie ea și în linii generale. Dorim să atragem atenția doar asupra câtorva puncte prin care J. Hupe încearcă să dezvolte demersul nostru pentru a-și motiva propria contribuție. Mai întâi, propunerea sa că forma de genitiv a teonimului, menționat în șampilă, s-ar fi putut termina și în - $\epsilon\omega\varsigma$ (p. 156) nu credem că poate fi acceptată, deoarece, judecând după forma șampilei și după rândul întâi al acesteia, în rândul al doilea nu ar fi existat spațiu și pentru litera Σ . Exemplul de genitiv ionic în - $\epsilon\omega$ pe un *graffito* de la Bejkuš⁴⁵, ca o completare la cele șapte exemple invocate de noi, cu prilejul primei editări a inscripției de la Tyras⁴⁶, este binevenit, chiar dacă ulterior – cu ocazia ultimei ediții – noi înșine am mai adăugat alte 23 de exemple⁴⁷. Cât privește imaginea hoplitului, identificat cu Ahile, tot pe un *graffito* de la Bejkuš (pl. 35, 1), compararea acesteia cu imaginea în relief de pe fragmentul de *oinochoe* de la Tyras (p. 156, n. 14) ne apare forțată, deoarece acestea l-ar înfățișa pe Ahile în ipostaze diferite. Digresiunea mai lungă a autorului (p. 157 și urm.), prin care sunt căutate paralele printre vasele de la Atena, Olympia și din alte regiuni ale lumii grecești, pentru a putea explica funcția vasului de la Tyras ca recipient standard, este, mai degrabă, o paradă de erudiție. Aceasta, fiindcă J. Hupe nu poate invoca analogii nici pentru reprezentarea în relief, nici pentru

⁴² Vezi, de exemplu, lucrări ale lui S.D. Kryžickij (n. 22 și 67), A.S. Rusjaeva (n. 21 și 212), S.L. Solv'ev (n. 9 și 143) și lista ar putea fi continuată.

⁴³ Ju.A. Vinogradov, *Grečeskaja kolonizacija i grečeskaja urbanizacija Severnogo Pričernomor'ja*, în *Stratum plus*, 1999 (3), p. 101–115.

⁴⁴ J. Hupe citează toate publicațiile noastre, cu excepția celei mai recente discuții pe care am propus-o în teza de doctorat, vezi V. Cojocaru, *Populația...*, p. 389–396 (*Șampilă AXIAAEΩ de la Tyras*) și pl. XIV.

⁴⁵ [$\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon\acute{\epsilon}$] $\acute{\Upsilon}$ $\tau\mu\beta$ (= $\dot{\alpha}$ - $\epsilon\epsilon\acute{\epsilon}$ $\acute{\Upsilon}$ $\acute{\alpha}$ n[β]) (n. 13 și pl. 34, 16).

⁴⁶ V. Cojocaru, *Achilleus in Tyras*, în *Tyche*, 15, 2000, p. 58 sq. și n. 19.

⁴⁷ V. Cojocaru, *Populația...*, p. 393, n. 60. Și lista exemplurilor de nume din inscripții nord-pontice terminate în genitiv ionic ar putea fi extinsă.

inscripția retrogradă și nici nu cunoaște vreun alt recipient standard marcat cu numele divinității⁴⁸. În plus, fragmentul de *oinochoe* de la Tyras nu permite o reconstrucție cât de cât credibilă a dimensiunilor vasului, iar asupra eventualei funcții a vasului, ca recipient standard, ne-am pronunțat anterior noi înșine⁴⁹. Altfel, rămânem recunoscători colegului J. Hupe pentru faptul că a atras atenția specialiștilor occidentali asupra cercetărilor noastre într-un mod care ne onorează.

Joachim Hupe, *Die Statuenstiftung des Posideos aus Neapolis Skythike* (Statuia ctitorită de Posideos din Neapolis Scythica, p. 161–164 + pl.). Prezența în contextul acestui volum a rezumatului unui studiu publicat anterior⁵⁰ este justificată de inscripția votivă, păstrată fragmentar (*IOSPE I² 672*), de pe postamentul unei statui, care nu a mai ajuns până la noi, ridicate în cinstea lui Ahile, cândva în secolul II a. Chr., de grecul Posideos, fiul lui Posideos. Stabilite în capitala Regatului scitic din Crimeea, ca sftnic și navarch, Posideos îl onorează pe Ahile – evident, în ipostaza acestuia de ocrotitor al navigației în Pontul Euxin (cunoscut ulterior, în inscripții olbiene de epocă romană, ca *Achilleus Pontarches*⁵¹) – după câștigarea unei lupte navale împotriva piratilor satarhi⁵². Tot la Neapolis Scythica, ar mai fi dedicat trei statui unor zeități rodiane – Zeus Atabyrios, Athena Lindia și zeița Rhodos, cum aflăm din cele trei inscripții votive⁵³ de pe postamentul statuiilor pierdute. Aspectul cel mai disputat al discuției legate de cele patru epigrafe amintite se leagă de originea dedicantului – venea acesta de la Rhodos sau de la Olbia? Dacă V.V. Latyšev, urmat de E.I. Solomonik, îl considerau un rhodian care obținuse cetățenie olbiană, iar J și L. Robert, urmași de Ju.G. Vinogradov, vedeau în acesta (pe baza datelor onomastice) un olbian angajat la curtea regelui sciților târzii din Crimeea, J. Hupe revine la opinia Latyšev/Solomonik, în virtutea faptului că cele trei zeități amintite mai sus nu apar decât în inscripții de la Rhodos sau în ținuturi subordonate acestuia. Trecerea în revistă a tuturor documentelor

epigrafice în care apar menționate divinitățile respective conferă demersului autorului un plus de originalitate⁵⁴.

Joachim Hupe, *Die olbische Achilleus-Verehrung in der römischen Kaiserzeit* (Inscripții olbiene din epoca romană în onoarea lui Ahile, p. 165–234, pl. 43–58). Cel mai elaborat și mai valoros studiu din cuprinsul lucrării recenzate a fost scris chiar de editorul volumului. Chiar dacă autorul nu este explicit în acest sens, ideea sa de a alcătui un repertoriu al inscripțiilor olbiene în onoarea lui *Achilleus Pontarches*, ca și multe probleme circumscrise acestui catalog, pleacă de la cercetările renumitului epigrafist rus V.V. Latyšev care, în contextul tezei sale de doctorat, propune o discuție complexă legată de epigrafele cunoscute în acea vreme, de cronologia acestora, de cercul dedicanților etc.⁵⁵. Revenind la contribuția lui J. Hupe, acesta își structurează demersul în două subcapitole – unul, oarecum introductiv, dar cât se poate de consistent, referitor la relatarea lui Dion din Prusa despre cultul lui Ahile la Olbia (p. 165–172) și altul, mult mai amplu, privind exercitarea cultului lui *Achilleus Pontarches* de către olbieni (p. 172–234).

Cuvântarea a XXXVI-a (Ἀἰῶνὸς Ἀχιλλέου) a lui Dion Chrysostomos a generat o discuție pe cât de lungă, pe atât de controversată, în felurile ei interpretări – de la preluarea *ad litteram* a mărturiilor lăsate de retorul din Prusa (frecvent întâlnită la arheologii sovietici) și până la interpretarea informațiilor acestuia drept un construct literar menit să confere credibilitate unei ficțiuni cosmologice (în opinia unor cercetători occidentali)⁵⁶. De altfel, specialiștii interesați nu vor ajunge, probabil, niciodată la un consens în ceea ce privește interpretarea tuturor aspectelor ce decurg din analiza acestei surse literare. Atenția lui Hupe se îndreaptă, cu predilecție, asupra datelor legate de cultul lui Ahile și autorul reușește să vină cu unele observații noi, demne de reținut. Remarcăm, astfel, interpretarea pasajului XXXVI 25 în care bătrânul olbian arată că vizita lui Dion la Olbia ar fi o adevărată minune, de parcă acesta ar fi fost trimis de Ahile însuși de pe insula sa. Întrucât insula Berezan făcea parte din teritoriul statului olbian, rațiunea lui Hupe de a înțelege prin Βδῶ ὀὸ ἰβόῖο o insulă mai îndepărtată, adică Leuke, ni se pare întemeiată și capabilă să încheie o discuție veche de aproape două secole. La fel de importantă este și plasarea templului lui Zeus, amintit de Dion, *intra muros* pe baza unor argumente de ordin epigrafic (inscripția *IOSPE I² 45*, cu menționarea unui sănῆ ὀ ὀῖϙ Δϙππ). În fine, nu lipsită de interes este și apropierea dintre scena așezării în cerc (Τί ἐϑέει) pentru sfat a bătrânilor și a funcționarilor orașului, conform relatării lui Dion și scena similară de pe scutul lui Ahile la Homer (*Iliada* XVIII 503 sq.: σᾶν© Τίρ ἐϑέει).

În subcapitolul dedicat cultului lui *Achilleus Pontarches* la Olbia, sunt discutate câteva probleme definitorii pentru

⁴⁸ Concluzie la care ajunge chiar J. Hupe: „Diese Deutung birgt jedoch die Schwierigkeit in sich, daß meines Wissens aus der Antike bislang keine Maßgefäße vorliegen, die mit einem Götternamen beschriftet sind” (p. 158).

⁴⁹ V. Cojocaru, *Populația...*, p. 394.

⁵⁰ J. Hupe, *Überlegungen zu den Statuenweihungen des Posideos an Achilleus und rhodische Gottheiten aus Neapolis Scythica (Krim)*, în *Eurasia Antiqua* 9, 2003, p. 281–301.

⁵¹ Vezi, mai jos, discuția legată de următorul studiu.

⁵² O populație din nord-estul peninsulei Crimeea, învecinată cu taurii.

⁵³ *IOSPE I² 670, 671*; O.D. Daševskaja, *Četvertaja nadpis' Posideja iz Neapolja Skifskogo*, în *SA*, 1960 (1), p. 261–265, fig. 1–2.

⁵⁴ J. Hupe, *Überlegungen zu den Statuenweihungen...*, p. 292–294.

⁵⁵ *Issledovanija ob istorii...*, p. 55–56, 161 sqq.

⁵⁶ Trimiteri bibliografice la J. Hupe, p. 165 și urm., n. 1 sqq.

o mai bună cunoaștere a acestei teme: harta răspândirii inscripțiilor votive, datarea acestora pe baza analizei paleografice și prosopografice, formularul inscripțiilor votive, cercul dedicantilor, întrecerile sportive în cinstea lui *Achilleus Pontarches* și catalogul celor 37 inscripții votive, publicate până în prezent. Pe lângă adunarea propriu-zisă a documentelor, autorul are meritul de a fi efectuat el însuși o cercetare a pietrelor pe care apar cele mai multe dintre aceste epigrafe, ceea ce i-a permis formularea unor observații utile legate de restituirea textului grecesc. Totodată, fotografiile de bună calitate, anexate ca planșe, permit specialiștilor verificarea restituirilor propuse. Considerăm că ar fi fost utilă și traducerea în germană a textelor inscripțiilor, astfel încât repertoriul întocmit să fie cât mai util nu doar celor familiarizați cu epigrafia greacă.

Contribuția autorului nu se rezumă doar la adunarea exemplară a inscripțiilor și trecerea în revistă a unei vaste literaturi de specialitate⁵⁷, ci acesta reușește să exprime și păreri proprii pertinente. Reținem, astfel, ideea că descoperirea unor inscripții de epocă romană în cinstea lui Ahile în zona limanului Tiligul și a lacului sărat Tuzla ar putea fi o dovadă că și în acest loc – la fel ca la Berezan și Bejkuș – ar fi existat un sanctuar (neidentificat încă arheologic) ale *heros*-ului/ zeului încă din epocile anterioare (arhaică, clasică, elenistică). O altă ipoteză interesantă se referă la termenul abstract χαριστήριον (εἰς χαριστήριον), din formularul inscripțiilor, care ar putea desemna asumarea de către magistrați și preoți a unei sume necesare exercitării cultului. La analiza unui alt termen frecvent întâlnit în dedicațiile pentru Ahile – εἰς Ὀϊόβῃ – J. Hupe explică nu doar semnificația acestuia, discutată și de predecesori, ci face o apropiere dintre cultul lui *Achilleus Pontarches* și cel al lui Zeus Olbios, avansând ipoteza că preotul „anonim” din inscripțiile pentru Ahile ar fi una și aceeași persoană cu preotul lui Zeus Olbios, cum ne-ar permite să deducem o inscripție în care un sâmbărit <[ĭ]ē[āβ]iō Äëüð (IOSPE I² 143, r. 6–7) dedică lui Ahile. Tabelul onomastic exhaustiv al dedicantilor de la Olbia, urmat de două grafice (fig. 1: raportul lingvistic al numelor purtate de dedicanți; fig. 2: raportul dintre numele grecești și epichorice purtate de magistrații și preoții olbieni) oferă un tablou foarte sugestiv al melanjului etnic existent la nivelul elitelor. Când se vorbește, în schimb, de frecvența mare a antroponimelor derivate de la teonimul Ahile, legată de răspândirea cultului în perioada romană (p. 208), credem că ar fi fost important să se arate că, pentru epocile anterioare, la Olbia și Berezan cunoaștem doar compozitul <Ä÷éëüüüüüö, atestat într-o scrisoare pe plumb (550–500 a. Chr.) și într-o defixio (400–350 a. Chr.)⁵⁸.

⁵⁷ Inclusiv cunoașterea temeinică a publicațiilor apărute în limbile rusă și ucraineană, fapt mai puțin obișnuit printre specialiștii occidentali.

⁵⁸ Vezi Cojocaru, *Populația...*, p. 189, nr. 218; cf. p. 392, n. 59. J. Hupe abordează acest aspect ceva mai departe, la p. 238–239, dar fără să facă trimitere la lucrarea noastră pe care, altfel, o citează frecvent (vezi, îndeosebi, tabelul de la p. 202–206).

Or, cinstirea divinității respective, ținând cont de numărul mare al inscripțiilor ceramice votive (*graffiti*), a fost pentru olbieni foarte intensă încă din epoca arhaică. Adevărat că, odată cu reînnoirea orașului după distrugerea getică, ca dedicanți apar exclusiv persoane oficiale – magistrați și preoți –, ceea ce ar dovedi, pe lângă intensificarea sărbătoririi cultului lui Ahile, ridicarea acestuia la rangul unui important cult de stat. Nu putem insista aici mai mult, dar credem că studiul lui J. Hupe – dincolo de problemele discutabile rămase și de observațiile critice ale recenzenților – se va impune ca o contribuție de referință pentru oricine va dori să se ocupe de studierea cultului lui Ahile la Olbia și în spațiul nord-vest pontic.

Joachim Hupe, *Synthese: Akkulturationsprozesse im Spiegel des Achilleus-Kultes* (Sinteză: procese de aculturație reflectate de cultul lui Ahile, p. 235–239). În ultimul articol sunt analizate sintetic materialele prezente în acest volum colectiv din perspectiva fenomenului aculturației. Intervalul cronologic de cca. opt secole (de la jumătatea secolului VI a. Chr. și până către mijlocul secolului III p. Chr.) permite cititorilor să-și facă o idee clară asupra evoluției cultului lui Ahile la nord-vestul Pontului Euxin, în măsura în care reconstrucția istorică este asigurată de mărturiile scrise și arheologice păstrate. În prima etapă a acestei evoluții (epoca arhaică târzie și perioada clasică) caracterul pur grecesc al cultului poate fi pus la îndoială doar pe baza unui *graffito* de pe un vas atenian cu figuri negre, produs între 490 și 470 a. Chr., descoperit la Berezan și în care apare menționat numele tracic al dedicantului: ὈΔΙΕÇΟ ΟΥ×ΕΕΕÇÉ (= Ὀδιεçò ô© <Ä÷éëëé). Odată cu epoca elenistică, dovezile în acest sens se înmulțesc. Astfel, Posideos, fiul lui Posideos, un grec originar din Rhodos, care ar fi obținut cetățenie olbiană, se angajează în serviciul regelui scit și dedică o statuie lui Ahile la Neapolis Scythica. Iar la Džangul, un sanctuar de la periferia *chorei* Chersonesului, pe litoralul de vest al Crimeii, frecventat atât de autohtoni cât și de greci, au fost descoperite două *graffiti* votive cu menționarea lui Ahile, în unul dintre care apare și numele divinității epichorice Targa. Cele mai multe mărturii ale procesului de aculturație le aflăm însă în inscripțiile olbiene de epocă romană, în care arhonți, strategi, agoranomi, preoți – purtători de nume grecești și „barbare” (iraniene/sarmatice) în egală măsură – aduc ofrande lui *Achilleus Pontarches*.

Volumul se încheie cu o listă a publicațiilor referitoare la cultul lui Ahile la nordul și nord-vestul Mării Negre: a) lucrări în limbile rusă și ucraineană (p. 241–249), b) lucrări în limbi neslave (*lucrări în alte limbi* ar fi sunat mai potrivit în opinia noastră); lista prescurtărilor bibliografice (p. 253–257); explicația planșelor (p. 259–260), indicele toponimelor și antroponimelor (p. 261–270) și 58 de planșe de bună calitate și bine corelate logicii textelor. Cum observa, pe bună dreptate, unul dintre specialiștii care au colaborat la acest volum, lipsește până astăzi o cercetare monografică cu adevărat exhaustivă și temeinică referitoare la cultul lui Ahile în zona nord-pontică, care să reflecte stadiul actual al cunoașterii și care să compare acest cult cu cinstirea lui Ahile în alte

regiuni ale lumii antice⁵⁹. Prin publicarea acestei lucrări colective credem că a fost făcut un pas important nu numai în ceea ce privește reflectarea stadiului actual al problemei, ci și pentru stimularea cercetărilor viitoare care și-ar putea găsi finalitatea sub forma unei viitoare monografii exhaustive și temeinice.

VICTOR COJOCARU

⁵⁹ Observație făcută de A.S. Rusjaeva, la p. 29.